

ფრანგი პროფესორის, ჟორჟ ნივას საჯარო ლექციის *Ce que nous dit Notre-Dame de Paris* ქართული თარგმანი

რას გვიამბობს პარიზის ღვთისმშობლის ტაძარი

2019 წლის 15 აპრილის საღამოს, დაახლოებით 18:35 საათზე ტაქსით მივდიოდი სენის სანაპიროზე. ჩემს მარცხნივ სენ-ჟულიენ-ლე-პოვრის პატარა სკვერი იყო, მარჯვნივ, სენის განტოტების მეორე მხარეს - ნოტრ-დამი. უცებ, პატარა ალი და შავი კვამლის ბოლქვი შევნიშნე, რომელიც ტაძრის შპილიდან ამოდიოდა. ვერ წარმოვიდგენდი, რომ მეხანძრეები მხოლოდ დილის 5 საათზე გაუმკლავდებოდნენ ახალდაწყებულ ხანძარს, გადაარჩენდნენ მხოლოდ ტაძრის ქვის კარკასს და რომ შპილი და სახურავი ჩამოინგრეოდა და სისხლისფერი ღია ცის ქვეშ მოქცეულ ტაძრის ნავს სახურავის ნარჩენებითა და დამდნარი ტყვიით დაფარავდა.

„პარიზის ღვთისმშობლის ტაძრის“ ხსენებაზე უმაღლეს ვიქტორ ჰიუგო გვახსენდება. მისი რომანი 1831 წელს გამოქვეყნდა. მას ის ერთმა გამომცემელმა დაუკვეთა, რომელსაც უნდოდა, რომ ეს ყოფილიყო უოლტერ სკოტის რომანის სადარი, რომელსაც ახალი გამოქვეყნებული ჰქონდა ისტორიული რომანი და მთელს ევროპას სწორედ ასეთი რომანების წაკითხვა სურდა. ეს უკეთესად გავიგეთ 1937 წელს მოსკოვში გამოქვეყნებული უნგრელი ფილოსოფოსის, გეორგ ლუკაჩის წიგნის შემდეგ: დასრულდა გმირებისა და დიადი ხელმძღვანელების ეპოქა! მდინარის ცენტრში პერსონაჟების ისტორია მოექცა, რომელთა აზრები ბუნებრივად მიედინებოდნენ ამ მდინარეში. მთელმა ევროპამ გადაწყვიტა, ვინ უფრო უკეთ შეძლებდა, მეტოქეობა გაეწია უოლტერ სკოტისთვის. ტოლსტოიმ ისტორიული რომანი ზენიტში აიყვანა, შესანიშნავად დაასრულა რა (გარკვეული დროით) დიდი ადამიანების დესტრუქცია.

ჰიუგომ დიდებულად შეასრულა უოლტერ სკოტისნაირი რომანის შექმნის დაკვეთა: მისი პერსონაჟები ფიქრობენ, იტანჯებიან და ცხოვრობენ ისე, როგორც ეს ხდებოდა მე-15 საუკუნეში. რა თქმა უნდა, ისეთ მე-15 საუკუნეში, როგორადაც ის ვიქტორ ჰიუგოს წარმოედგინა მის მე-19 საუკუნეში, რომელიც ის-ის იყო იწყებოდა. ის და მისი მკითხველი მოესწრნენ ძველი რეჟიმის დაცემას, რევოლუციის გაღვივებულ ნაკვერჩხალს, იმპერიის აღზევებას, ფრთხილ რესტავრაციას (ბურბონთა დინასტიის აღდგენას) და სულ ცოტა ხნის წინ ჩამქრალი ცეცხლის გაღვივებას 1830 წლის 27-29 ივლისს (ცნობილია როგორც *les „trois glorieuses“* - „სამი დიდებული დღე“): მაგრამ კითხვა, რომელიც მუდმივად თან სდევს ამ მომენტს, ასეთია: ხანძრის საშიშროება კვლავ არსებობს? (*couve-t-il*

encore?). ჰიუგოს შემოჰყავს ცენტრალური პერსონაჟი, როგორც ეს გააკეთეს ბალზაკმა, დიკენსმა ან კიდევ მოგვიანებით ზოლამ: კოლექტიური, იდუმალი პერსონაჟი, *ქლაჟი*, უფრო ზუსტად, ქალაქი, სადაც სიცოცხლე დულს ტაძრის გარშემო, რომელსაც, როგორც რომანში ვნახავთ, ალყაში მოაქცევს მაწანწალების მთელ არმიასთან ერთად, ვიდრე უზარმაზარი ბასტილიის ერთ პატარა ოთახში დამალული, ბნელით მოცული ლუი XI თავის სბირს ბრბოს გასაჟლეტად გააგზავნიდეს. ეს პირქუში ტაძარი, ცენტრალური პერსონაჟი, როგორც მას ვიქტორ ჰიუგო აღგვიწერს შუა საუკუნეების მიწურულს, ნახევრად ნანგრევებს წარმოადგენდა. მაგრამ ეს იყო ამაყი ნანგრევები, რომელიც ხალხის წინაშე აღმართული იყო როგორც უზარმაზარი წიგნი, რომლის გაგება ვერ მოეხერხებინათ. რას გვიამბობდა ეს წიგნი?

რისი ამოკითხვა შეიძლებოდა 1482 წლის იმ საღამოს, როდესაც ჰიუგო აღგვიწერს, როგორ ანთებს უზარმაზარ ცეცხლს ყრუ, კუზიანი და უგვანო კვაზიმოდო ნავის ცენტრში და როგორ გადაასხამს დამდნარ ტყვიას ტაძრის თავდამსხმელებს?

რისი ამოკითხვა შეიძლებოდა 2019 წლის იმ საღამოს, ექვსასი წლის შემდეგ, როდესაც უზარმაზარი და გაოგნებული ხალხის მასა, რომლისთვისაც მსოფლიო ტელევიზიას მოეყარა თავი, როგორ უყურებდა, თუ როგორ ეხვეოდა ცეცხლის ალში ნავი და შპილი, რომელიც ანსახიერებს, ან უფრო სწორად, ანსახიერებდა არა უბრალოდ პარიზის, არამედ, უფრო მეტად საფრანგეთის გულს, სამეფოს ღერძს 508 წელს ფრანკი მეფის, კლოვისის მიერ მიღებული გაწყვეტილების შემდეგ, გადაწყვეტილებისა, რომელსაც უშურველად აძლიერებდა მას შემდეგ ყველა მომდევნო რეჟიმი...

რომანის ერთ-ერთ ყველაზე წარმატებულ სცენაში ვიქტორ ჰიუგო ერთმანეთს შეახვედრებს ტაძრის არქიდიაკონს, კლოდ ფროლოს, რომელსაც ამომწურავად ჰქონდა შესწავლილი თეოლოგია, მედიცინა, ასტროლოგია, ჰერმენევტიკა, ალქიმია და ყველა მეცნიერება, რომელსაც მაშინ უნივერსიტეტში ასწავლიდნენ სიტეს აკვნის მარცხენა სანაპიროზე - და იდუმალებით მოცულ სტუმარს, რომელიც სხვა არავინ არის, თუ არა მეფე ლუი XI, რომელსაც სურდა, ტაძრის ნახევრად გიჟსა და იდუმალ, საშიშ ალქიმიკოსს შეხვედროდა. და სწორედ ამ დროს დაფიქრდება ვიქტორ ჰიუგო იმაზე, თუ რის წაკითხვას გვთავაზობს ტაძარი მე-15 საუკუნის დასასრულს. ჩვენს წინაშეა, გვეუბნება ის, ერთი ცივილიზაციის დასასრული და ახლის დასაწყისი. არქიტექტურის - ეგვიპტედან მოყოლებული, ერთადერთი და კაცობრიობის გამაერთიანებელი წიგნის - დასასრული და გუტენბერგის სტამბის, ცოდნის გაბნეული წიგნის დაბადება. იდუმალი სიტყვა, რომელიც, როგორც თავად ვიქტორ ჰიუგო შესავალში

გვეუბნება, ქვაზე ორ კოშკს შორის ამოიკითხა (იმ დროს თავისუფლად შეიძლებოდა ტაძრის ზედა ნაწილში გადაადგილება), სიტყვა ANANKÈ, ან ბედისწერა, ფატალურობა, გამოხატავს უზარმაზარი ეპოქის უცილობელ, გარდუვალ დასასრულს: უკვე არც ხალხს, არც მეცნიერებს შეუძლიათ ტაძრის დიდი ქვის წიგნის წაკითხვა. ჰიუგო განსაცვიფრებლად, შთამბეჭდავად გვანახებს, რა დაემართება ტაძარს: ის გადაიქცევა ნანგრევად, ნანგრევად, რომელიც უკვე ჩანს ჯერ ისევ აღმართული შენობის ქვეშ.

საბედისწეო საღამოს მეორე დღესვე დავბრუნდი სენ-ლუის კუნძულზე. ტაძრის სახურავის ხედი მართლაც ნანგრევის სახურავისა იყო, იმ ჩონჩხისა, რომელსაც მთლიანად გააცალეს ხორცი, უზარმაზარი გუმბათისა, რომლისგანაც მხოლოდ ცისკენ აღმართული კამარებიღა შემორჩენილიყო, როგორც ამას ჟუმიეჟის ან სხვა სააბატოების ძველ ნანგრევებში ვხედავთ, სააბატოებისა, რომლებიც ხანძრის გამო გამოშიგნულები დარჩნენ, ისეთები, რომლებზეც შატობრიანი ასე შთამბეჭდავად საუბრობს თავის *Génie du christianisme* (ქრისტიანობის გენია)-ში. მე-18 საუკუნეში ისე უყვარდათ ნანგრევები, რომ მათ ხელოვნურად აგებდნენ, როგორცაა მაგალითად „რეტის უდაბნოს“ (désert de Retz) ნანგრევები ვერსალთან ახლოს. დამრჩა შთაბეჭდილება, რომ აქ აღმოვაჩინე ნანგრევების ის პოეტიკა, რომელსაც *რენეს* ავტორი შოტლანდიის ნანგრევებს ანიჭებდა, რომელიც, როგორც თავად ამბობს, ოსიანის პოეზიამ ასე დიდებულად შეამკო.

უცნაური რამ მოხდა. 2019 წლის 15 აპრილის საფრანგეთმა რამდენიმე დღით დაივიწყა მის მიერ საჯარო სივრცის საერო ხასიათის, სეკულარულობის შესახებ მიღებული კანონები, რომლებიც ქუჩაში რელიგიური მსვლელობების მოწყობას კრძალავს. ახალგაზრდების ჯგუფები საგალობლების სიმღერით მიემართებოდნენ სენ-ჟულიენ-ლე-პოვრის სკვერიდან სენ-ლუის კუნძულისკენ და ჩერდებოდნენ ჯერ კიდევ მბოლავი სახურავის წინ. არანაირი ჟანდარმერია არ ეცადა, მათთვის ეს აეკრძალა. ჩემი ბავშვობის მერე ასეთი სანახაობა არასოდეს მინახავს: 15 აგვისტოს ჩემს მშობლიურ კლერმონ-ფერანში მრავლად იყო უზარმაზარი, მრავალრიცხოვანი მსვლელობები, რომლებმაც მთელი ქალაქის პარალიზება მოახდინეს. 2019 წლის 16 აპრილს, თვით დაუმორჩილებელმა, თვით ტროცკისტულმა საფრანგეთმაც კი დაივიწყა თავისი მებრძოლი ათეიზმი თუ სისხლმარღვში გამჯდარი ანტიკლერიკალურობა, ხელისუფლებაც არ მიმართავდა ჩვენივე კანონების ამოქმედებას, რომლებიც რელიგიის მსახურთ საკუთარ სივრცეში დარჩენას უწესებენ. ის კი არა, ხანძრის დაწყებისთანავე გაეშურნენ Saint Suaire de Turin-ის შემდეგ მეორე რელიგიური სიწმინდის, მაცხოვრის წმინდა ეკლის გვირგვინის გადასარჩენად, რომელიც ახლა ლუერში ინახება.

საეპისკოპოსო სასახლიდან ის სამეფო სასახლეს დაუბრუნდა - მაგრამ დღეს ორივე შენობა რესპუბლიკას ეკუთვნის და ვერცერთი ეპისკოპოსი ამის გამო უკმაყოფილებას ვერ გამოთქვამს: ვერცერთი შეძლებდა ტაძრის მოვლას, ვერცერთი შეძლებდა მარტო, დამოუკიდებლად მის აღდგენას ნანგრევებიდან.

ჰიუგო მორწმუნე იყო, მაგრამ ეკლესია სძულდა: ეროვნული დაკრძალვის დროს, ორ მილიონიანი კორტეჟი, რომელიც მას ტრიუმფალური თალიდან პანთეონამდე მიაცილებდა, ღვთისმშობლის ტაძართან არ შეჩერებულა. თავად პანთეონი კი, რომელიც რესტავრაციამ კათოლიკურ მსახურებას დაუბრუნა, ხელახლა და საბოლოოდ იქნა დესაკრალიზებული ამ ახალ „პანთეონიზაციისთან“ დაკავშირებით. მივაქციოთ ყურადღება ერთ ფაქტს: მიუხედავად იმისა, რომ ჰიუგო უზარმაზარ ტაძარს არაჩვეულებრივად აცოცხლებს, რომანში რწმენასა და ღვთისმოსაობას ძალიან პატარა ადგილი უკავია. გაკვრით მოიხსენიებს, კვაზიმოდოს მიერ კოცონისგან გადარჩენილ, სამხრეთ კოშკის ქვეშ მიმალულ მოცუცქნულ კელიაში განმარტოებით შეყუჟულ ესმერალდას როგორ მოესმის ბუნდოვნად დაბლა ნამღერი საგალობლების ხმა, რომლებიც მას ღვთისმოსავი ფიქრების ნისლში ახვევენ და რომლებიც მასზე როგორც „დამამშვიდებელი“ ისე მოქმედებენ (შორს არ უნდა ვიყოთ მარქსის ცნობილი ფორმულიდან, რომლის თანახმადაც „რელიგია ხალხის ოპიუმია“!). ჰიუგოსთვის ტაძარი ქვის დიდი წიგნია, უფრო კულტურული, ვიდრე რელიგიური, რომლის დეტალებიც, სხვათაშორის, ამოუცნობია როგორც ხალხისთვის, ასევე ერუდირებულთათვის. ისევე, როგორც ჰეგელი, რომელიც იმ დროს ისტორიაში ხედავს დიალექტიკის უცილობელ წინსვლას, განვითარებას, ჰიუგო ღვთისმშობლის ტაძრის ქვაზე ხედავს წარწერას ANANKÈ; ტაძარი აღარ არის „წაკითხული“, არც მისი შინაარსია გაგებული, ქალაქისგან შექმნილი, მილიონ ეგზემპლიარად დაბეჭდილი სხვა წიგნი ქვის წიგნს ტახტიდან ჩამოაგდებს, დიდების შარავანდედს მოხსნის და კლერიკალურ ობსკურანტიზმს თავისუფლებითა და დემოკრატიით ჩაანაცვლებს.

XXX

მსოფლიო ემოციამ, ერთი თუ ორი დღით, ინტერნეტითა და ტელევიზიით დაკავშირებული თითქმის მთელი კაცობრიობა მკრეხელური ხანძრის სპექტაკლის მომსწრე გახადა (ხანძრისა, რომელიც გამოიწვია იქ მიმდინარე სარესტავრაციო სამუშაოებმა, როგორც ეს მოხდა სულ ახლახანს ვუინდსორის სასახლეში, ნანტსა და ვენეციაში) - ვინაიდან სარესტავრაციო სამუშაოებით გრძელდება დაბადების ფატალური ციკლი, ცივილიზაციების სიცოცხლე, სიკვდილი და აღორძინება: ხანძარმა შეგვახსენა 1919 წელს პოლ ვალერის მიერ ნათქვამი: „ჩვენ, ცივილიზაციებმა ახლა ვიცით, რომ მოკვდავნი ვართ“. მაგრამ ყოველი ადამიანური არსებისთვის იმის ცოდნა, რომ მოკვდავია და იმის დანახვა, როგორ

კვდება, სხვადასხვა რამ არის... დოსტოევსკის *ეშმაკში* შპიგულინის ფაბრიკის ხანძარი ასობით ღამისეულ მოხეტიალეს, მოქეიფეს, ან თუნდაც მთელს პატარა ქალაქს იზიდავს. მაგრამ მიმდინარე წლის 15 აპრილს ასობით კი არა, მილიარდობით ადამიანმა მიაშურა მედია საშუალებებს. აუდიტორია უდაოდ ისეთივე რაოდენობის იყო, როგორც ეს ამსტრონგის მიერ მთვარეზე პირველი ნაბიჯების დადგმის დროს ან 2001 წლის 11 სექტემბერს ნიუ-იორკში ორ კომპოზიციურ თვითმკვლელი ბოინგების შეჯახების დროს. მაგრამ ისმის კითხვა: მსოფლიოს მიერ ამ ცეცხლის ნახვამ რაზე დააფიქრა ეს პლანეტარული ცნობისმოყვარეები?

პრეზიდენტმა ემანუელ მაკრონმა სასწრაფოდ უარყო ყოველგვარი ANANKÈ: ჩვენ აღვადგენთ უფრო დიდებულ ტაძარს, ვიდრე ის ოდესმე ყოფილა, უფრო ლამაზი შპილით, ვიდრე ვიოლე-ლე-დუკის შპილი იყო... მართლაც, შპილი, რომელსაც ჩვენ ყველანი ვიცნობთ, 1860 წლით თარიღდება. მან შეცვალა ადრინდელი შპილი, რომელიც პარიზელების მეხსიერებას არ შემორჩა, ვინაიდან მისი დემონტაჟი 1780 წელს მოხდა მისი სიძველის გამო. ვიოლე-ლე-დუკმა საფრანგეთის უამრავი გოთიკური და რომანული შენობა აღადგინა, მას უნდა ვუმაღლოდეთ კარკასონსა და მის გალავანს, მრავალი ტაძრის შპილებს, რომელთაგან ერთ-ერთი კლერმონ-ფერანის შპილია, ისეთი, როგორც მე მუდმივად მინახავს, მაგრამ რომელიც ძალიან განსხვავდება იმისგან, როგორც ის ცნობილი არქიტექტორის ჩარევამდე იყო. ვიოლე-ლე-დუკი ჩვენი ისტორიული წარმოსახვის მამაა. გალელთა პოლემიკას ოთხი-ხუთი დღე დასჭირდა, ამ კითხვას რომ დაგზრუნებოდით: საჭირო იყო თუ არა კონკურსის გამოცხადება ახალი შპილის შესაქმნელად? საჭირო იყო თუ არა ხუთი წლის ვადის დათქმა (ალბათ, აქედან 2 წელი გადარჩენილი ნაგებობის გაშრობას დასჭირდება)? ვნახეთ სხვადასხვა ჯურის კონსერვატორების მთელ არმია, რომლებიც ვიოლე-ლე-დუკსა და მის გოთიკურ წარმოსახვას იცავდნენ.

ღვთისმშობლის ტაძარი უკვე აღარ იყო ღვთისმსახურების ადგილი, ისეთი, როგორც ჩაიფიქრა და როგორც სურდა, რომ ყოფილიყო პარიზის ეპისკოპოსს მორის დე სულის (რომელიც ვერ მოესწრო მის დასრულებას), ის გახდა ერთგვარი სიმბოლური ადგილი, ან კიდევ, როგორც *les Lieux de mémoire* (მეხსიერების ადგილები)-ში გამოქვეყნებული არაჩვეულებრივი სტატიის - « Notre-Dame de Paris » - ავტორი Alain Erlande-Brandenburg ამბობს - « simultaneum », სადაც შესაძლებელია ყველაფრის აღნიშვნა, იქნება ეს რელიგიური თუ რესპუბლიკური დღესასწაულები, სადაც მარიამ ღვთისმშობლის თაყვანისცემას მთლიანად არ გადაუფარავს ნაციის თაყვანისცემა. ვინაიდან ეს ის ადგილია, სადაც უზენაესი არსება და ადამიანის უფლებები საზეიმოდ გამოცხადდა. აქ დაუბრუნდა თავის ადგილს 14 აპრილამდე სასწაულებრივად გადარჩენილი, რევოლუციას გამოგლეჯილი სტრუქტურული ანსამბლი « Vœu de Louis XIII » - „ლუი XIII-ის

სურვილი“ (მისი სურვილი იყო, საფრანგეთი მიემღვანა ღვთისმშობლისათვის, თუ უფალი მას ვაჟს აჩუქებდა - ეს ვაჟი ლუი XIV იყო). აქ იკურთხა თავი იმპერატორად ნაპოლეონმა, მისი პატიმრის, პაპ პი VII-ს თანდასწრებით მაშინ, როდესაც უზარმაზარი ტრიუმფალური თაღი ფასადს ამშვენებდა. ფრანგი მოსწავლეების არა ერთი თაობა დამტკბარა მათ სახელმძღვანელოებში ილუსტრირებული დავითის ტილოთი, რომელმაც კარგად დააფიქსირა თვითგამოცხადების ეს მომენტი ან, უფრო ზუსტად, ის მომენტი, როდესაც ნაპოლეონი გვირგვინს ადგამს მის მეუღლეს, ჟოზეფინ დე ბოარნეს (რომელზეც მალე უარს იტყვის).

ხელისუფლებასა და ტაძარს შორის არსებული თითქმის ბიზნტიური „სიმფონია“ მთელი სიძლიერით წარმოჩინდა მე-19 საუკუნეში და ის დღემდე გრძელდება. ამაში დავრწმუნდით, როდესაც ჩვენმა პარლამენტმა, მაკრონის ინიციატივით, 24 აპრილს, ანუ კატასტროფიდან ათი დღის შემდეგ, დაჩქარებული წესით მიიღო სპეციალური კანონი, რომელიც ითვალისწინებს ტაძრის აღდგენითი სამუშაოების გათავისუფლებას ყოველგვარი ვადებისა და კანონიერი დაბრკოლებებისგან. აი, რა წერია ახალი კანონის პირველ აბზაცში: „ ჩვენი სიტყვს შუაგულში აღმართული პარიზის ღვთისმშობლის ტაძარი გამოხატავს იმ დიდ უწყვეტობას, რომელიც ქმნის ფრანგ ერს და რომელიც მას მსოფლიო ისტორიაში უმკვიდრებს ადგილს. ხელოვნების გვირგვინი, რომელიც მთელს ევროპაში კამკაშებდა, წმიდათაწმიდა სივრცე და ლიტერატურული ძეგლი, გათავისუფლებული საფრანგეთის ხსოვნის ადგილი, სახალხო თავშეყრისა და სულიერების ადგილი, ნოტრ-დამი არის უბედურებებისა და რყევების დამღევის, ჩვენი კოლექტიური ხვედრის მეხსიერება“. ათი დღეც არ იყო გასული ხანძრიდან, კანონმა ჩვეულებრივ ეროვნულ ფისკალურ ნორმებზე უარი რომ გამოაცხადა და ნება დართო მთავრობას, გამოეტანა დადგენილება ურბანიზმის წესებისა და ეკოლოგიური განკარგულებების დარღვევის დაკანონების შესახებ. თუმცა, ამას ნაკლებად შეიძლება, „სიმფონია“ ვუწოდოთ. ეს უფრო კომერციული დანიშნულების მინიჭებაა ტაძრისთვის, რომელიც გახდა მსოფლიო ტურიზმის აუცილებელი მომლოცველობის ადგილი, სადაც შეუჩერებლივ გადაადგილდებოდა, თვით ღვთისმსახურების დროსაც, მსოფლიო საშუალო კლასის უზარმაზარი კოჰორტა - , რისი ატანაც მოუწია ნოტრ-დამს 2019 წლის 15 აპრილის მოულიდნელ, მაგრამ ფატალურ დღემდე. ისე, რომ მან ამის შესახებ არ იცოდა, ნოტრ-დამი მზად იყო ამ თითქმის მსოფლიო მასშტაბის *happening*-სთვის, რომელიც თითქმის წინასწარ განჭვრიტა ჰიუგომ თავის რომანში: 2019 წლის 15 აპრილის ხანძარი!

ტაძრის მითი, რომელიც დღეს მრავალტირაჟიან ყოველკვირეულ გამოცემებში განახლდა, აღდგენილ იქნა ლონდონში ემიგრირებული მწერლის, შატობრიანის მიერ იმ სიძულვილის შემდეგ, რაც მის მიმართ გამოხატა ჯერ ფრანგულმა კლასიციზმმა, შემდეგ კი რევოლუციამ. მისმა 1801 წელს გამოქვეყნებულმა ნაწარმოებმა *Génie du christianisme* (ქრისტიანობის გენია) ქრისტიანობა გულგრილობისა და სიძულვილისგან იხსნა - ოღონდ მისი ესთეტიკური მხარის წინა პლანზე წამოწევით. სხვათაშორის, მას ქვესათაურად აქვს „ქრისტიანული რელიგიის სილამაზე“. ჩიტების ჭიკჭიკი, ნანგრევის წინაშე განცდილი ემოცია, ლიტურგიის დიდებულება შუასაუკუნეების თეოლოგიას ენაცვლება. მისი მეგობრის, ფონტანის ელოიზისადმი მიძღვნილ ლექსში, რომელსაც ის ციტირებს, შატობრიანი ტაძარს მოიხსენიებს ისეთს, როგორც შეიძლება დაინახოს აბელარის საყვარელმა, ელოიზმა, რომელიც სენის მარცხენა სანაპიროზე, ტაძრის პირდაპირ მდებარე Chartreuse de Paris-ის (პარიზის სავანე) წინამძღვარი გახდა:

Ces vénérables tours (qui) qu'allongent vers les cieux
 La cathédrale antique où priaient nos aïeux,
 Ces tours ont conservé notre amoureuse histoire.
 Là tout m'en parle encore, là revit la mémoire.

ეს მრავალსაუკუნოვანი კოშკები, რომლებსაც ზეცისკენ აუზიდავთ / ანტიკური ტაძარი, სადაც ჩვენი წინაპრები ლოცულობდნენ, / ამ კოშკებმა შემოინახეს ჩვენი სასიყვარულო ისტორია. იქ ყველაფერი ჯერ კიდევ ამაზე მესაუბრება, იქ ცოცხლდება მეხსიერება.

ანტიკურ ტაძარში ჰიუგო სხვა სიყვარულის ისტორიებს განავითარებს: დემონური მღვდელმთავრისა და ტაძრის მნათეს, კუზიანი კვაზიმოდოსი, რომლებსაც თავდავიწყებით უყვართ ახალგაზრდა ეგვიპტელი ან ბოზა, ესმერალდა¹. ჰიუგო, ისევე როგორც შატობრიანი, მწერალი და იმავდროულად, პოლიტიკოსია, და თუ მათი გზები მნიშვნელოვნად განსხვავდება, გარკვეული მოსაზრებით, ერთის მიერ დაწყებული ქრისტიანობის გადარჩენა გრძელდება

¹ესმერალდა სინამდვილეში მოტაცებული ბავშვია, რომელიც რომანის დასასრულს, პათეტიკურ ვითარებაში, დედამისს პოულობს. რომანტიზმამდე, სენტიმენტალიზმის ეპოქაში ძალზე მოდაშია მოტაცებული ბავშვის თემა. 1818 წელს გამოქვეყნებული მერი შელის *Frankenstein*-დან მატურიის *Melmoth*-ამდე (1820), ის ხდება მხურვალე გრძნობების სკოლის ინსპირაციის წყარო და ადამიანური არსების სისუსტეზე ამახვილებს ყურადღებას.

მეორეს მიერ, მგრამ ეკლისიის წინააღმდეგ. წარმატებული გადარჩენა, ვინაიდან ამდენ სამეფო Te Deum-ს (ნამღერი პარიზში შარლ VII-ს შესვლისას, ანრი IV-ს შესვლისას, რომელმაც უარყო პროტესტანტიზმი - „პარიზი ნამდვილად ღირს ერთ მესად“) მოჰყვა სხვა უამრავი Te Deum ბასტილიის აღების შემდეგ და პირველი სწორედ ბასტილიის აღების აღსანიშნავად, და ჩვენთან უფრო ახლოს, გენერალ დე გოლისთვის, აბატი პეტრესთვის, კათოლიკური კოლეჯის ყოფილი პანსიონერის, პრეზიდენტ მიტერანისთვის, რომელიც ვოლტერის მიმდევარი გახდა, მაგრამ რომელმაც თავის ანდერძში მიაწინა, რომ „შესაძლებელია ერთი Te Deum ნოტრ-დამში“.

პირადად ჩემთვის, ნოტრ-დამი უკავშირდება პოეტის (და საფრანგეთის ელჩის), პოლ კლოდელის დაკრძალვას. მქონდა და დღესაც მაქვს განსაკუთრებული მოკრძალება ამ უზარმაზარი პოეტისა და დრამატურგის, მე-20 საუკუნის შექსპირის მიმართ; *Cinq Grandes Odes - ხუთი დიდი ოდა* - ჩემი, ლუი-ლე-გრანის ლიცეუმის პანსიონერის სტუდენტური სამაგიდო წიგნი (ერთგვარი ლოცვანი) იყო. კლოდელის დაკრძალვის დღეს, 1955 ლის 1-ელ მარტს, მე ვიდექი მარჯვნივ, მეორე სვეტის უკან, იმ ადგილას, სადაც, როგორც თვითონ ამბობს, რწმენა მეხივით დაატყდა თავს. ნოტრ-დამი გადავსებული იყო. ამბობენ, ჟან-ლუი ბაროს წარმოთქმული სამგლოვიარო სიტყვა დიდებული იყო. მაგრამ მე მას არ ვუსმენდი. მე ვიმეორებდი მის ხუთ დიდ ოდას.

O les longues rues amères et le temps où j'étais seul et un !
La marche dans Paris, cette longue rue qui descend vers Notre-Dame !

ო გრძელი მწარე (მწუხარე) ქუჩები და დრო, როდესაც ვიყავი მარტო და ერთი! / სიარული პარიზში, ამ გრძელ ქუჩაზე, რომელსაც ნოტრ-დამისკენ მივყავართ!

ნოტრ-დამი და ამ ქვის დიდ წიგნებში ამოკვეთილი ღვთისმოსაობა, როგორებიც გოთიკური ტაძრებია, ჰიუგოს შემდეგ კვლავ გამოჩნდა კათოლიკური პოეტიკის განახლების წყალობით: Claudel, Bloy, Péguy, Francis Jammes და სხვები. მართალია, შარლ პეგის შარტრის ტაძარი ერჩივნა, სადაც ის პარიზიდან ფეხით წავიდა მოსალოცად, მაგრამ ნოტრ-დამის მიმართ მის მიერ გამოხატული თაყვანისცემა, შეიძლება ითქვას, *l'introit* - წირვის წინ, მღვდლის შესვლისას შესასრულებელი გალობაა.

Étoile de la mer, voici la lourde nef
Où nous ramons tout nus sous vos commandements ;

Voici notre détresse et nos désarmements ;
Voici le quai du Louvre, et l'écuse, et le bief.

ზღვის ვარსკვლავო, აი მძიმე ნავი, / სადაც ჩვენ მთლად შიშვლები თქვენი
მცნებების ქვეშ მივცურავთ; / აი ჩვენი განსაცდელი და ჩვენი სიმშვიდე; / აი
ლუვრის სანაპირო, და რაზი, და ბიეფი.

თუ ჰიუგო უფრო მეტად ვიოლ-ლე-დუკის მითითებით გამოქანდაკებულ
გარგოილებს ხედავდა, კლოდელს და პეგის კრიალოსნის ჩამარცვლისას ნათქვამი
ლოცვა ესმოდათ და დიდი როზეტების იდუმალეებაში ნოვალისის ანგელოზების
ზეციურ ქოროს ხედავდნენ.

XXX

პოეტი ოსიპ მანდელშტამი პარიზში 1911 წელს ჩამოვიდა, მან არაერთგზის
მოინახულა ნოტრ-დამის საკურთხევლის გრანდიოზული კონსტრუქცია. მისი
ლექსი Notre-Dame არის პარიზის ტაძრის ადგილის ინტერპრეტაცია მსოფლიოს
ისტორიასა და მთლიანობაში. „ო, რატომ არ ვარ შენსავით ქვისგან ნაგები!“ ოხრავს
ერთ-ერთ ყველაზე საშინელ გარგოილს შემოხვეული შემზარავი კვაზიმოდო
ესმერალდას გაუჩინარების მერე. მანდელშტამის პოეზიაც თითქოს ოხრავს
„რატომ არ ვარ ქვის!“ მისი პირველი კრებულის სათაურია „ქვა“, და ლექსი „Notre-
Dame“, რომლის სათაურიც ფრანგულია, ამ კრებულშია, ზუსტად იქ, სადაც უნდა
იყოს, „მრგვალი და და მოკრძალებული ქმნილების“, ბიზანტიის ტაძრის, წმინდა
სოფიას შემდეგ, რომელიც გაუძლებს ხალხებსა და საუკუნეებს. აი, როგორ
ესალმება მანდელშტამი ტაძარს:

Là où le juge romain jugeait un peuple étranger,
Se dresse la basilique, et, comme le premier Adam
Lorsque, jubillant, il étira tous ses nerfs,
Sa voûte légère joue de tous ses muscles.

იქ, სადაც რომაელი მოსამართლე უცხო ხალხს ასამართლებდა /
აღმართულია ბაზილიკა, და, ისევე, როგორც პირველმა ადამმა / როდესაც,
მოზეიმემ, ყველა ნერვი დაჭიმა, / მისი მსუბუქი თალიც ყველა თავის კუნთს
ათამაშებს.

ამ ლექსში ყველაზე გასაოცარი პირველი სტრიქონია, ანუ დადასტურებული
კავშირი რომაულ იმპერიასა და კაროლინგურ ტაძარს შორის, სრულიად რეალური
კავშირი, ვინაიდან ნოტრ-დამის ქვეშ აღმოჩენილია აბატის სასახლე და ეს აბატის

სასახლე მდებარეობს ლუტეციის მთავარი რომაული ბანაკის ადგილას (ლუტეციის რომაული სამხედრო დაჯგუფების უფროსის .

Labyrinthe premier, forêt indéchiffrable !
De l'âme gothique - abîme rationnel,
De l'Égypte - force, du christianisme - pudeur.
Le chêne au roseau lié, et partout l'aplomb-roi.

ლაბირინთი პირველი, გაუვალი ტყე! / გოთიკური სულისგან - რაციონალური უფსკრული, / ეგვიპტისგან - ძალა, / ქრისტიანობისგან - მოკრძალება. / ლერწამშემოხვეული მუხა, და ყველგან მეფური თვითდაჯერებულობა.

როგორც ვხედავთ, მანდელშტამს ალაფროვანებს დამორჩილებული ძალა, უზარმაზარი ნერვიურები და მათი კონტრფორსები, შუქების კაპიტელები და ჩრდილის ხვეულები (replis). ამ დამორჩილებული ძალის ყურებისას ის ამბობს: „უხეში მასისგან ერთ დღეს მეც შევქმნი სილმაზეს!“ მოკლედ, ნოტრ-დამი ხელოვნებისათვის, სიცოცხლისათვის, კაცობრიობის ისტორიისათვის პოეტიკის გაკვეთილია. იგივე გაკვეთილს კითხულობს პოეტი, როდესაც პეტერბურგში საადმირალოს შპილს უყურებს: „სილამაზე ნახევარ-დმერთის კაპრიზი კი არ არის, არამედ უბრალო დურგლის ხარბი ფარგალია.“ ასე რომ, რუსეთმა შემოგვთავაზა ნოტრ-დამის ერთ-ერთი ყველაზე ლამაზი ჰიმნი.

XXX

მაგრამ ისიც დავინახეთ, როგორ ამოხეთქა სხვა რამემ მსოფლიო დონეზე ტელევიზიით გადაცემული ხანძრის დროს. ის, რასაც გერმანელები ეძახიან „Schadenfreude“ - ბოროტი სიხარულის განცდა იმის დანახვაზე, როგორ დაატყდა თავს უბედურება მეზობელს. 2005 წლიდან მოსკოვში მუდმივად გამოიცემა (და მრავალ ენაზე ითარგმნება) ელენა ჩუდინოვას *პარიზის ღვთისმშობლის მეჩეთი*. გარეკანზე ხანძარს კი არ ვხედავთ, არამედ ნოტრე-დამის მეჩეთს, კომპეზზე დამატებული პატარა მინარეთებით. ათი წლით ადრე უელბეკის ნაწამოების *Soumission - მორჩილება* - გამოსვლამდე, ჩუდინოვა წარმოგვიდგენს ისლამს დამორჩილებულ პარიზს და ნოტრ-დამის კომპეზიდან მთელი ძალით მყვირალ მუეპინებს. ხანძრის შემდეგ წიგნის გავრცელება შეწყდა. რაც შეეხება რუსეთში გაკეთებულ კომენტარებს, ისინი ზოგჯერ გვაოცებენ: მოსკოვის მღვდელთმთავარი, ანდრეი ტკაჩოვი ხანძრის მეორე დღეს წერდა: „წმინდა ნაწილები (რელიქვიები) წაართვეს მათ, რომლებიც მათი ღირსნი არ არიან. [...] ტაძარში ლოცვა თუ არ აღევლინება, ის კვდება. ვიდრე დაიწვებოდა, ნოტრ-დამი (როგორც ევროპის სხვა წმინდა ადგილები) წაბილწა უსაქმურ ცნობისმოყვართა

აჭრებულმა ბრბომ და დააბრმავა ფოტოაპარატების ფლემებმა. ამ უზარმაზარ ხანძარში ერთგვარი კანონზომიერება და გარდუვალობაა, მიუხედავად იმისა, რომ ის მოულოდნელი იყო. იმედი ვიქონიოთ, რომ ის არ შეასრულებს კოცონის როლს იმ ევროპისათვის, რომელსაც ართმევენ იმას, რისი დაფასებაც მან დიდი ხნის წინ შეწყვიტა და ასევე დიდი ხნის წინ შინაგანად დაკარგა.“ ამ შემთხვევაში მღვდელთმთავარი უფრო დიდ ინკვიზიტორს ენათესავება, ვიდრე ქრისტეს.

იყო დრო, როდესაც ნოტრ-დამის მრევლის მიმართ გამოთქმული საყვედური განსხვავებული იყო. როდესაც იულია კრისტევას შეკითხვა დავუსვი, თუ როდის იგრძნო თავი უცხოდ 1965 წელს პარიზში ერთი სუს გარეშე ჩამოსულმა ახალგაზრდა ბულგარელმა, მან მიპასუხა: „შობის პირველივე საღამოებიდან, როდესაც ნოტრ-დამში ღამის თორმეტი საათის წირვაზე შევხვდი წულას ბეწვის ქურქებსა და ქიშმირის შალებში გახვეულ, უკარებელ ფრანგებს.“ ვფიქრობ, ღამის წირვის დამსწრეებში ბეწვის ქურქები გაქრა, მაგრამ საყვედური რჩება, მისი ფორმულირება ყველაზე შთამბეჭდავად პაპმა ჟან-პოლ II-მ მოახდინა: „საფრანგეთო, რა უქენი შენს ნათლობას?“ ჩვენ ვიცით, რომ ფრანგების გაქრისტიანება გაცილებით ადრე მოხდა, ვიდრე ფრანკი მეფისა. მაგრამ კლოვისთან ერთად მთელი სამეფო მოინათლა, ეს იყო „სიმფონია“ სახელმწიფო-ეკლესია, რომლის სიმბოლოს წარმოადგენდა ნოტრ-დამი, რომელიც ის-ის იყო იბადებოდა. ხუთი წლის წინ პრეზიდენტმა პუტინმა, პატრიარქმა კირილმა და ნატალია სოლჟენიცინმა, მწერლის ქვრივმა, მოსკოვში გახსნეს წმინდა ვლადიმირის-მოციქულების-სადარის ძეგლი. წოდება მოციქულების-სადარი ეძლევა ყველას, ვინც პირველი საუკუნიდან დღემდე ერს მოაქცევს ქრისტიანად. ცხადია, ასეთი ცერემონია წარმოუდგენელია დღევანდელ საფრანგეთში, მიუხედავად იმისა, რომ კლოვისიც იყო „მოციქულების-სადარი“, მაგრამ არ იყო წმინდანი. პოლონელი პაპის ჟან-პოლ II-ს საყვედური ისევ ძალაშია.

ჟურნალისტმა იულია ლატინინამ, ოპოზიციური რადიოს *მოსკოვის ექო* წამყვანმა მიმომხიველმა, ხანძრის შესახებ ინფორმაცია, შეიძლება ითქვას, დამცინავი ფორმით წარმოადგინა: „ამ კვირას დიდ ტურისტულ ატრაქციონს სახელად Notre-Dame-de Paris წარმოუდგენლად გაუღიმა ბედმა: ის „live“-ში იწვოდა ყველა ტელევიზიაში.“ თან დაუმატა: „აი შენობების რეტსტავრაციის კარგი ფორმა - ცეცხლი წაუკიდო და მილიარდები მოიხვეჭო“... რადიო *მოსკოვის ექო*ზე ლატინინას თითქმის რვაასი ათასი მსმენელი ყავს. ყოველ შემთხვევაში, მას მიაჩნია, რომ ევროპას მუსულმანები ეპატრონებიან, ეკლესიები წაბილწულია, ქანდაკებებს თავი აქვთ მოჭრილი „Allah Akbar!“-ის ყვირილით. „აი, მე რას გთავაზობთ პარიზის ღვთისმშობლის რეკონსტრუქციის თაობაზე: არ დააყოვნოთ და მისგან ახლავე შექმენით ნოტრ-დამის მეჩეთი. რაც შეეხება მინარეთებს, ამაზე

მოგვიანებით.“ სხვათაშორის, ლატინინა თავისებურად საუბრობს ცივილიზაციათა სიკვდილზე: მას გამორჩეულად უყვარს არტემისის ტაძარი ეფეზში, რომელიც ხანძარმა გაანადგურა და რომლის ქვებიც წმინდა იოანეს საფლავისთვის გამოიყენეს. „არ ვისურვებდით, რომ ჩვენი ცივილიზაციაც იმავე ეტაპზე იყოს, როგორც მაშინდელი რომის იმპერია...“ სხვაგვარად რომ ვთქვათ, 15 აპრილის ხანძარმა საშუალება მისცა ამ Schadenfreude-ს, დღის სინათლეზე გამოსულიყო. და ეს Schadenfreude დღევანდელ რუსეთში და სხვაგან იკვებება იდეით, რომ დასავლეთი, განსაკუთრებით საფრანგეთი, ისლამმა წააღწია. უელბევი რუსეთში ბესცელერია.

11 სექტემბერმაც გამოიწვია Schadenfreude. მე და ჩემი მეუღლე ბრაზილიაში, სანტიაგოს ტაძარში ვიყავით, როდესაც ერთი ამერიკელი ტურისტი ქალბატონი iPhone-ში ყურებისას მულოდნელად დაეცა. პატარა კაფეში, სადაც ტელევიზორის საყურებლად შევედით და სადაც თავდასხმა კომპიუტერზე უწყვეტად გადაიციმოდა, როგორც ყველგან მსოფლიოში, პუბლიკა იყო დამცინავი და აშკარად საკმაოდ ბედნიერი. გადავიკითხეთ დოსტოევსკის *ემმაკნი*: „ღამე დიდი ხანძრის დანახვა იწვევს ერთგვარ ნერვიულ შოკს, აღვიძებს ნგრევის ინსტინქტებს, რომლებიც, სამწუხაროდ, ყველა სულშია მიძინებული. ეჭვი მეპარება, შესაძლებელი იყოს ისე უყურო ხანძარს, გარკვეული სიამოვნება რომ არ გამოხატო“, აცხადებს სტეფან ტროფიმოვიჩი დამწვარი უბნის დატოვებისას. 15 აპრილის საღამოს და მთელი დღის განმავლობაში, რომელიც ამ „სპექტაკლს“ მოჰყვა, მთელმა სამყარომ რაღაც იმის მსგავსი განიცადა, დოსტოევსკი რომ აღწერს თუ ეფეზის მოსახლეობის თრთოლვის მსგავსი, როდესაც მათ დაინახეს, როგორ ინგრეოდა არტემისის ტაძარი, მსოფლიოს შვიდი საოცრებიდან ერთ-ერთი? ეფეზისა, რომელიც გაქრისტიანდა და რომელიც დღეს მხოლოდ ტურისტული ადგილია?

საბედნიეროდ, პარიზი ეფეზი არ არის; „ნანგრევის“ გარშემო პარიზი კვლავაც ფეხზე დგას. და ჩვენ შეგვიძლია, ვიდრე ნოტრ-დამში დავბრუნდებოდეთ (მაგრამ როდის?), ვიოცნებოთ კლოდელის მეორე სვეტზე და ხელახლა წავიკითხოთ შარლ პეგი. ფასადი ხელუხლებელია, თუმცა მასთან ვერ მივალთ. რადგან ტაძრის წინ მდებარე მოედანი უნდა გააუვნებელყო ტყვიისგან, რომელიც იმ საღამოს ისევე მოედინებოდა, როგორც რომანის საღამოს, როდესაც კვაზიმოდომ უზარმაზარი ცეცხლი დაანთო ორ კომპს შორის და დამდნარი ტყვია გარგოილებიდან გადაასხა მაწანწალებს, რომლებიც ტაძარს უტევდნენ. ტიტანური იდეა, რომელმაც აღმართა ქვის წარმოუდგენელი წიგნი, თითქმის უკვე მკვდარი იყო, გვეუბნება ჰიუგო. ქვის წიგნი დანებდა ქალაქის წიგნს. დღეს ციფრული წიგნი, რა თქმა უნდა, გვთავაზობს იმ ადგილის ვირტუალური დათვალიერების საშუალებას, რომელიც ჯერ-ჯერობით მონახულებადი არ არის. მაგრამ შევძლებთ

კი, კიდევ წავიკითხოთ იქ ის, რისი თქმაც სურდა გოთიკური აზროვნების
„ჩასვენებულ მზეს“?

Georges Nivat

Ce que nous dit Notre-Dame-de-Paris

Le soir du 15 avril 2019, vers 18 heures 35, passant en taxi sur le quai de la Seine, j'avais à ma gauche le petit square de Saint-Julien-le-pauvre, j'avais à ma droite, de l'autre côté du bras de Seine, Notre-Dame, mais je vis aussitôt une petite flamme et un panache de fumée noire (შავი კვამლის ბოლქვი) qui montaient de la flèche de la cathédrale (ტაძრის) (კათედრალის შპილიდან). J'étais loin d'imaginer que les pompiers ne maîtriseraient l'incendie naissant que vers cinq heures du matin, sauvant l'ossature de pierre (ქვის კონსტრუქციას) de la cathédrale, mais que la charpente (კონსტრუქცია, ჩონჩხი) et la flèche (შპილი) allaient s'effondrer, noyant (დაფარვა) la nef (ნავი) ouverte sur le ciel rouge sang de débris de charpente et de plomb (ტყვია) fondu.

Qui dit « Notre-Dame-de-Paris » dit Victor Hugo. Son roman parut en 1831 ; il lui avait été commandé par un éditeur qui voulait un roman à la Walter Scott, Walter Scott venait de créer le roman historique et toute l'Europe en voulait. Ce qu'on comprit mieux après le livre de Lukács, écrit en 1937 (à Moscou) : finis les héros et les grands chefs! Au centre du fleuve histoire des personnages dont les pensées restituées coulaient naturellement dans ce fleuve. Toute l'Europe rivalisa donc à qui mieux mieux avec Walter Scott, et Tolstoï porta le roman historique au zénith, en parachevant (სრულყოფა, დასრულება) (pour un temps გარკვეული დროით) la destruction (დაშლა) des grands hommes.

Hugo exécuta magnifiquement cette commande d'un roman à la Walter Scot : ses personnages pensent, souffrent et vivent comme au XVème siècle. Un XVème siècle, bien sûr, tel que l'imagine Hugo en fonction de son propre XIXe siècle commençant. Lui et son lecteur ont connu la chute de l'Ancien régime, le brasier (გაღვივებული ნაკვერჩხალი) de la Révolution, l'avènement d'un empire, une Restauration (რესტავრაცია, ბურბონთა დინასტიის აღდგენა) prudente et une reprise de feu tout juste jugulée (ჩამქრალი) en 1830 pendant les « trois glorieuses » (1830 წლის 27-29 ივლისი): mais la question qui hante (კითხვა, რომელიც ჯერ კიდევ არ გვასვენებს, თან გვდევს) le moment, c'est : l'incendie couve-t-il encore ? (ხანძარი კვლავ მოსალოდნელია? მოსალოდნელია?) Hugo ajoute un personnage central, comme firent Balzac, Dickens ou plus tard Zola : un personnage collectif, mystérieux (იდუმალი, საიდუმლოებით მოცული), *la ville*, plus exactement la ville grouillant de vie (სიცოცხლით მჩქეფარე) autour de la cathédrale, et que l'on va, dans le roman, voir assiéger (აღებაში მოქცევა) la cathédrale, avec l'armée des gueux (მათხოვრების, უსახლკაროების, მაწანწალების არმია). Avant que le sombre (პირქუში, კუმტი, საბრალო, ბნელით მოცული) Louis XI, caché dans une petite pièce de l'immense Bastille n'envoie son fidèle sbire (სბირი, პოლიციის აგენტი) massacrer (გაჟლეტვა) la populace (ბრბოს, მდაბიოებს). Personnage central, cette cathédrale ténébreuse (პირქუში), était telle que la décrit Hugo en cette fin du Moyen-Âge, déjà à moitié en ruine. Mais une ruine fière, et qui se dressait devant le peuple comme un immense livre que l'on ne savait plus déchiffrer. Que disait ce livre ?

Que pouvait-on y lire ce soir de 1482 où Hugo imagine que le bossu sourd et hideux (მახინჯი, უსახური, უგვანო), Quasimodo, allume un immense feu dans la forêt de la nef, et fait couler le plomb sur les assaillants (თავდამსხმელები) de la cathédrale ?

Que pouvait-on lire ce soir de 2019, six cents ans plus tard, lorsqu'une foule immense et abasourdie (გაოგნებული), réunie par la télévision mondiale, regardait s'embraser (როგორ ეხვეოდა ცეცხლის ალში) la nef et la flèche qui marque, ou plutôt marquait plus que le cœur de Paris celui de la France, axe du royaume depuis la décision du roi franc Clovis en l'an 508, décision inlassablement renforcée par tous les régimes depuis...

Dans une scène des plus réussies de son roman, Victor Hugo met face à face l'archidiacre (არქიდაკონი) de la cathédrale Claude Frolo, qui a épuisé l'étude (რომელმაც ამომწურავად შეისწავლა) de la théologie, la médecine, l'astrologie, l'herméneutique, l'alchimie et toutes sciences qu'enseignait alors l'Université, sur la rive gauche du berceau de la Cité - et un visiteur mystérieux, qui n'est autre que le roi Louis XI, désireux de rencontrer le mystérieux et inquiétant alchimiste demi fou de la cathédrale. Et c'est alors que Hugo médite sur ce qu'offre à lire l'immense cathédrale en cette fin du XVe siècle. On arrive, nous dit-il, à une fin de civilisation et à naissance d'une autre. Fin de l'Architecture - livre unique et unificateur de l'humanité depuis l'Égypte - et naissance de l'imprimerie de Gutenberg, livre éparpillé (გაბნეული) du Savoir. Le mot mystérieux que Hugo nous dit dans sa préface avoir lui-même déchiffré sur une pierre entre les deux tours (on pouvait à son aise errer dans les hauteurs de la cathédrale à cette époque), le mot ANANKÈ, ou Fatalité (ბედისწერა, ფატალურობა), exprime l'inéluctable (გარდაუვალი, უცილობელი) FIN d'une immense époque : déjà ni le peuple ni les savants ne savent plus lire l'immense livre de pierre de la cathédrale. Et Hugo, de façon saisissante (გასაოცრად, განსაცვიფრებლად), nous donne à voir ce que va devenir la cathédrale : une ruine, une ruine qui déjà apparaît sous le bâtiment encore debout...

Dès le lendemain du soir fatal, je retournai sur l'île Saint-Louis, et la vue du chevet (Extrémité postérieure du sanctuaire d'une église (mur et toiture).de la cathédrale était effectivement celle d'une ruine, d'un squelette dépouillé déjà de sa chair, d'une voûte immense dont il ne reste plus que les arcs et qui donnait droit sur le ciel, comme dans ces ruines anciennes de Jumièges, ou d'autres abbayes restées éventrées après un incendie, telles que les célèbre Chateaubriand dans *le Génie du christianisme*. Au XVIIIe siècle on aimait tant les ruines qu'on en construisait, comme par exemple les ruines du « désert de Retz » près de Versailles. J'avais l'impression de retrouver cette poétique des ruines que l'auteur de *René* attribue aux ruines d'Ecosse, parées, comme il dit, de la poésie d'Ossian (barde écossais).

Chose étrange, la France du 15 avril 2019 oublia pour quelques jours ses lois sur la laïcité de l'espace public, qui interdisent toute procession religieuse dans la rue. Des groupes de jeunes catholique partaient du square de Saint-Julien-le-Pauvre allaient en chantant des cantiques vers de l'île Saint-Louis, face au chevet de l'église encore fumante. Aucune maréchaussée ne tenta de le leur interdire. Je n'avais plus vu tel spectacle depuis mon enfance : les processions dans mon Clermont-Ferrand natal étaient nombreuses, immenses, paralysaient toute la ville le 15 août. Ce 16 avril 2019, la France, même insoumise, même

trotskiste, oubliait son athéisme militant ou son anticléricalisme viscéral, et le pouvoir n'appliquait pas nos lois qui font injonction au religieux de rester dans le domaine privé. On se précipita même dès le début de l'incendie pour aller sauver la Sainte Couronne d'épines, deuxième relique chrétienne la plus vénérée, après le Saint Suaire de Turin ... La Sainte Couronne est à présent à l'abri au Louvre. Du palais épiscopal elle est retournée au palais royal – mais les deux édifices appartiennent aujourd'hui à la République et aucun évêque ne s'en plaindra : aucun ne pourrait entretenir une cathédrale, aucun ne pourrait à lui tout seul la relever de la ruine.

Hugo était croyant, mais pas en l'Église, qu'il abhorrait: pour ses obsèques nationales, l'immense cortège de deux millions de personnes qui alla de l'Arc de Triomphe au Panthéon ne fit pas halte à Notre-Dame, Et le Panthéon, qui avait été rendu par la Restauration au culte catholique fut à nouveau et définitivement désacralisé à l'occasion de cette nouvelle « panthéonisation ». Notons que si le roman de Hugo fait magnifiquement vivre l'immense cathédrale, la foi et la piété y ont très peu de place. A peine mentionne-t-il, quand Esméralda, sauvée du bûcher par Quasimodo, recluse dans la minuscule cellule cachée sous la tour sud, qu'elle entend vaguement monter de l'édifice le murmure des cantiques chantés en bas, qu'elle sent monter à elle une brume de pieuses pensées, agissant sur elle « comme un calmant ». (On n'est pas loin de la formule de Marx sur « la religion opium du peuple » !) Hugo voit la cathédrale comme un grand livre de pierre moins religieux que culturel, et dont d'ailleurs les détails ne sont plus compris ni du peuple, ni des érudits. A la façon de Hegel qui voit au même moment dans l'histoire la marche inéluctable de la dialectique, Hugo voit sur la pierre de Notre-Dame l'inscription ANANKÈ ; la cathédrale n'est plus « lue », son message n'est plus compris, un autre livre, fait de papier, imprimé à millions d'exemplaires, va la détrôner et substituer la liberté et la démocratie à l'obscurantisme clérical.

XXX

L'émotion mondiale, pour une journée ou deux, mit l'humanité presque entière, reliée par internet et la télévision, face au spectacle de l'incendie sacrilège (provoqué par les travaux de restauration que l'on y entreprenait – comme ce fut récemment le cas au château de Windsor, à Nantes, à Venise) – car par les travaux de restauration se poursuit le cycle fatal de la naissance, vie, mort et renaissance des civilisations : l'incendie nous rappelait ce nous avons entendu de Paul Valéry en 1919 : « Nous autres civilisations savons maintenant que nous sommes mortelles." Mais comme pour chaque être humain, se savoir mortel et se voir mourir sont choses différentes... Dans *les Démons* de Dostoïevski l'incendie de la fabrique des Chpigouline attire des centaines de badauds nocturnes, de fêtards, et pour finir toute la petite ville. Mais le 15 avril dernier, ce ne furent pas des centaines, mais des milliards d'hommes qui accoururent sur les media. L'audience fut sans doute du genre de celle qu'eurent le premier pas d'Armstrong sur le sol lunaire, ou l'attaque des deux tours à New-York le 11 septembre 2001 par les Boeing suicidaires. Mais à quoi ce feu contemplé mondialement faisait-il penser ces voyeurs planétaires?

Le président Emmanuel Macron se hâta de nier tout ANANKÈ : nous referons la cathédrale plus magnifique que jamais, avec une flèche plus belle que celle de Viollet-le-Duc... En effet la flèche que nous connaissions tous datait de 1860, remplaçant une autre flèche dont les parisiens avaient perdu le souvenir, puisqu'elle avait été démontée en 1780 en raison de sa vétusté. Viollet-le-Duc a refait une multitude d'édifices gothiques ou romans en

France, on lui doit Carcassonne et ses remparts, les flèches de plusieurs cathédrales, dont celle de Clermont-Ferrand, telle que je l'ai toujours vue, mais très différente de ce qu'elle était avant son intervention. Il est le père de notre imaginaire historique. Les polémiques gauloises mirent quatre à cinq jours pour revenir : fallait-il faire un concours pour imaginer une autre flèche ? fallait-il fixer un délai de cinq ans ? (Il en faut sans doute deux pour que le bâti sauvé sèche). On vit une armée de conservateurs de tous poils défendre Viollet-le-Duc et son gothique imaginaire.

Notre-Dame n'était plus vraiment un lieu de culte, tel que l'avait conçu et voulu l'évêque de Paris Maurice de Sully (il n'en vit pas l'achèvement), mais une sorte de lieu symbolique, ou, encore, comme dit l'auteur du remarquable article dans *les Lieux de mémoire*,² un « simultaneum », où l'on pouvait tout célébrer, fêtes religieuses et fêtes républicaines, où le culte de Marie, n'avait pas totalement repris le dessus sur le culte de la Nation. Car c'est ici que l'Être suprême et les Droits de l'homme ont été solennellement proclamés. Ici que l'ensemble sculptural du « Vœu de Louis XIII »³, enlevé à la révolution, fut remis en place - et miraculeusement préservé le 14 avril. Ici que Napoléon se sacra lui-même empereur en présence du pape Pie VII, son prisonnier, alors qu'un immense arc de triomphe décorait la façade. Des générations d'écoliers français ont contemplé dans leurs manuels le tableau de David qui a saisi cet instant d'autoproclamation, ou plus exactement celui où Napoléon pose la couronne sur la tête de Joséphine de Beauharnais, son épouse (bientôt répudiée).

Au cours du XIXe siècle la « symphonie » quasiment byzantine du pouvoir et de la cathédrale reprit de plus belle ; et elle dure jusqu'à notre époque, ce dont on pu se convaincre lorsque notre parlement, à l'initiative du président Macron, vota en hâte le 24 avril soit dix jours après la catastrophe, une loi spéciale pour affranchir les travaux de restauration de la cathédrale des obstacles légaux et délais de toute sorte. Citons l'attendu premier de la nouvelle loi : « En la cathédrale Notre-Dame de Paris, au cœur de notre Cité, s'exprime cette grande continuité qui fait la Nation française et qui l'inscrit dans l'histoire universelle. Fleuron d'un art qui rayonna dans toute l'Europe, espace sacré et monument littéraire, lieu de mémoire de la France libérée, lieu de rassemblement et de recueillement populaires, Notre-Dame est, au travers des vicissitudes et des sursauts, le registre de nos destinées collectives. » A peine dix jours après l'incendie, la loi annonce une souscription nationale hors normes fiscales habituelles, et autorise le gouvernement à prendre toutes ordonnances pour édicter dérogations aux règles d'urbanisme et aux prescriptions environnementales légales.⁴ Mais moins que cette « symphonie », c'est plutôt la marchandisation du temple dont, devenue lieu de pèlerinage obligé du tourisme mondial et voyant défiler sans répit, même pendant les offices, d'immenses cohortes de la classe moyenne mondiale, souffrait Notre-Dame - jusqu'à ce 15 avril inattendu, mais fatal de l'an

² Alain Erlande-Brandenburg, « Notre-Dame de Paris » in *Les lieux de mémoire*, dir. Pierre Nora. Tome II, volume 3, De l'archive à l'emblème. Paris, 1992.

³ Ce vœu était de dédier la France à la Vierge si Dieu lui donnait enfin un fils – ce fils fut Louis XVI)

⁴ Projet de loi pour la restauration et la conservation de la cathédrale Notre-Dame de Paris instituant une souscription nationale, (Procédure accélérée). Présenté au nom de M. Édouard Philippe, Premier ministre, par M. Frank Riester, ministre de la culture.

2019. Sans le savoir, Notre-Dame, était prête pour ce *happening* quasi mondialisé, et presque prévu par Hugo dans son roman : l'incendie du 15 avril 2019!

XXX

Le mythe de la cathédrale, aujourd'hui repris dans tous les hebdomadaires à grand tirage, fut restauré après le mépris affiché par le classicisme français, puis plus encore par la Révolution, par un écrivain, un émigré à Londres, Chateaubriand. Son *Génie du christianisme* (1801) sauva le christianisme de l'indifférence et de la haine - mais en l'esthétisant. Le sous-titre en est d'ailleurs « Beautés de la religion chrétienne ». Le chant des oiseaux, l'émotion face aux ruines, la splendeur de la liturgie remplacent la théologie médiévale. Dans un poème sur Héloïse de son ami Fontanes, qu'il réécrit, Chateaubriand évoque la cathédrale telle que peut la voir Héloïse, l'amante d'Abélard, devenue abbesse de la Chartreuse de Paris, sur la rive gauche, en face de la cathédrale:

Ces vénérables tours qu'allongent vers les cieux
La cathédrale antique où priaient nos aïeux,
Ces tours ont conservé notre amoureuse histoire.
Là tout m'en parle encore, là revit la mémoire.

Hugo situera dans la cathédrale antique d'autres amours, celles de l'archiprêtre démoniaque, et celles du sonneur de cloches bossu Quasimodo, tous deux épris de la jeune égyptienne, ou gitane, l'Esméralda⁵. Comme Chateaubriand, Hugo est un homme de plume entré politique, et si leurs chemins divergent largement, en un sens, le sauvetage du christianisme entrepris par l'un fut poursuivi par l'autre, mais contre l'Église. Sauvetage réussi puisqu'à tant de Te Deum royaux (pour l'entrée de Charles VII dans Paris, celle de Henri IV qui vient d'abjurer son protestantisme (« Paris vaut bien une messe ») succédèrent tant de Te Deum célébrés après la prise de la Bastille, le premier précisément pour la prise de la Bastille, et plus près de nous pour le général De Gaulle, pour l'abbé Pierre, pour le président Mitterrand, ancien pensionnaire de collège catholique devenu voltairien, mais qui avait laissé entrevoir dans son testament qu'«un Te Deum à Notre Dame est possible ».

Pour moi personnellement, Notre-Dame est liée aux obsèques du poète (et ambassadeur de France) Paul Claudel. J'avais, et j'ai encore une dévotion particulière pour cet immense poète et dramaturge, notre Shakespeare du XXème siècle ; les *Cinq Grandes Odes* étaient mon bréviaire d'étudiant pensionnaire au Lycée Louis-le-Grand. Le jour des obsèques de Claudel à Notre-Dame, le 1er mars 1955, j'étais derrière le deuxième pilier à droite, à l'endroit où il a dit avoir été foudroyé par la foi. Notre-Dame était bondée, l'oraison funèbre de Jean-Louis Barrault fut paraît-il, magnifique. Mais je ne l'écoutais pas, je récitais les cinq *Grandes Odes*.

O les longues rues amères et le temps où j'étais seul et un !
La marche dans Paris, cette longue rue qui descend vers Notre-Dame !

⁵ Esméralda est en fait une enfant enlevée, et qui à la fin du roman, dans un climax de pathétique retrouve sa mère. Le thème de l'enfant enlevé était très à la mode à l'époque du sentimentalisme, juste avant le romantisme. De *Frankenstein* (Mary Shelley, 1818) à *Melmoth* (Maturin, 1820), il inspire l'école frénétique et évoque la fragilité de l'être humain.

Notre-Dame et la piété gravée dans ces grands livres de pierre que sont les cathédrales gothiques, ont réapparu, après Hugo, grâce au renouveau poétique catholique : Claudel, Bloy, Péguy, Francis Jammes et d'autres. Certes Péguy préférait la cathédrale de Chartres, où il se rendait en pèlerinage à pied depuis Paris, mais son hommage à Notre-Dame en est pour ainsi dire *l'introït*.

Étoile de la mer, voici la lourde nef
Où nous ramons tout nus sous vos commandements ;
Voici notre détresse et nos désarmements ;
Voici le quai du Louvre, et l'écluse, et le bief.

Si Hugo voyait surtout la foule des gargouilles (sculptées sur indication de Viollet-le-Duc), Claudel et Péguy entendaient réciter le rosaire, et dans le mystère des grandes rosaces voyaient le chœur céleste des anges de Novalis.

XXX

Le poète Ossip Mandelstam vint à Paris en 1911, il dut contempler l'ossature grandiose du chevet de Notre-Dame mainte fois. Son poème « Notre Dame » est une interprétation de la place de la cathédrale de Paris dans l'histoire et dans l'unité du monde. « Ô que ne suis-je de pierre comme toi ! » soupire le monstrueux Quasimodo en embrasant une des plus affreuses gargouilles, après la disparition de l'Esméralda. La poésie de Mandelstam semble elle aussi soupirer « Ô, que ne suis-je de pierre ! » Son premier recueil s'intitule « Pierre », et le poème « Notre Dame », dont le titre est en français, se trouve là, à sa juste place, derrière la cathédrale de Byzance, Sainte Sophie, « sphérique et sage édifice » qui survivra aux peuples et aux siècles. Voici la salutation qu'adresse Mandelstam à la cathédrale :

Là où le juge romain jugeait un peuple étranger,
Se dresse la basilique, et, comme le premier Adam
Lorsque, jubiland, il étira tous ses nerfs,
Sa voûte légère joue de tous ses muscles.

Le plus surprenant dans ce poème est le premier vers, c'est-à-dire la filiation affirmée entre l'empire romain et la cathédrale carolingienne, filiation tout à fait réelle, puisque l'on a retrouvé le palais abbatial sous Notre Dame, et que le palais abbatial est à l'emplacement du chef du camp romain de Lutèce.

Labyrinthe premier, forêt indéchiffrable !
De l'âme gothique - abîme rationnel,
De l'Égypte - force, du christianisme - pudeur.
Le chêne au roseau lié, et partout l'aplomb-roi.

Comme on voit, Mandelstam admire la force domptée, les ogives immenses et leurs contreforts, les tentes de lumières et les replis d'ombre. En contemplant cette force domptée il se dit : « D'une pesanteur mauvaise, moi aussi je ferai, un jour, de la beauté ! » Bref Notre-Dame est une leçon de poésie pour l'art, pour la vie, pour l'histoire humaine. En regardant la flèche de l'Amirauté à Saint-Petersbourg il lit la même leçon : « Beauté n'est pas caprice d'un demi-dieu. Mais rapace compas d'un simple charpentier. » La Russie nous a donc donné un des plus beaux hymnes à Notre-Dame.

Mais on vit sourdre autre chose lors de l'Incendie mondialement télévisé. Ce que les Allemands appellent « Schadenfreude », une petite joie mauvaise à voir le malheur qui frappe le voisin. » Depuis 2005 est constamment réédité en Russie (et traduit en plusieurs langues) le roman d'Elena Tchoudinova, *La mosquée de Notre-Dame-de-Paris*. Sur la couverture, ce n'est pas l'incendie que l'on voit, mais la mosquée de Notre-Dame, avec de petits minarets rajoutés sur les tours. Dix ans avant *Soumission* de Houellebecq, Tchoudinova imagine un Paris soumis à l'islam et le muezzin vociférant du haut des tours de Notre-Dame. Depuis l'incendie, le livre est en rupture de livraison. Quant aux commentaires venus de Russie, ils étonnent parfois: l'archiprêtre moscovite Andreï Tkatchov écrivait au lendemain de l'incendie : « Les reliques sont enlevées à ceux qui n'en sont pas dignes. <...> Si dans un temple on ne prie pas, il meurt. Avant de brûler, Notre-Dame (comme les autres lieux saints d'Europe) a été malmenée par les foules bigarrées de curieux désœuvrés, et aveuglée par les flashes des appareils de photo. Il y a une légitimité et même une inéluctabilité dans cet immense incendie, même s'il fut inattendu. Espérons qu'il ne jouera pas le rôle de bûcher pour une Europe, à qui on enlève ce qu'elle-même a depuis longtemps cessé d'apprécier, et depuis longtemps perdu intérieurement. » En l'occurrence l'archiprêtre peut sembler plus apparenté au Grand Inquisiteur qu'au Christ.

Il fut une époque où le reproche fait aux paroissiens de Notre-Dame était différent. Julia Kristeva à qui je demandai à partir de quand la jeune Bulgare débarquée sans un sou à Paris en 1965, s'était sentie étrangère en France, me répondit : « Dès les premiers soirs de Noël, quand, à la messe de minuit, à Notre-Dame, j'ai rencontré des Français enfermés dans leurs visons et leurs cachemires, impénétrables. »⁶ Je crois que les visons ont disparu du public des messes de minuit, mais le reproche reste, il fut formulé par le pape Jean-Paul II de la façon la plus saisissante possible : « France, qu'as-tu fait de ton baptême ? » Nous savons que des Gaulois éteint baptisés bien avant que le roi franc ne l'ait été. Mais avec Clovis, c'était un royaume qui se convertissait, c'était la « symphonie » État-Église symbolisée par Notre-Dame qui prenait naissance. Il y a cinq ans, le président Poutine, le patriarche Kirill et Natalia Soljénitsyne, la veuve de l'écrivain, inauguraient à Moscou un monument de saint Vladimir- égal-aux-apôtres⁷. Le titre d'Égal-aux-apôtres étant donné à tous ceux qui, du premier siècle à nos jours, convertissent une nation au christianisme. Une telle cérémonie est évidemment inimaginable dans la France d'aujourd'hui, bien que Clovis soit lui aussi « égal-aux-apôtres », mais pas saint. Le reproche de Jean-Paul II, le pape polonais, reste.

La journaliste Ioulia Latynina, chroniqueuse phare de la radio d'opposition *Écho de Moscou*, a rendu compte de l'incendie de façon plutôt moqueuse : « Cette semaine une grande attraction touristique appelée Notre-Dame-de-Paris a eu une chance inimaginable : elle a flambé en « live » sur toutes les télés. » Ajoutant " voilà la bonne façon de restaurer les bâtiments – y mettre le feu, et on récolte quelques milliards"... Latynina a presque huit cent mille auditeurs sur la radio *Écho de Moscou*. Pour elle, de toute façon, l'Occident se laisse avoir par les musulmans, les églises sont souillées, les statues décapitées au cri de « Allah Akbar ! » « Voici ce que je propose au sujet de la reconstruction de Notre-Dame de Paris : ne pas lambiner et en faire tout de suite la mosquée de Notre-Dame. Pour les minarets, on verra

⁶ *Esprit*, juillet-août 2019, « Entretien avec Julia Kristeva », par Georges Nivat et Olivier Mongin.

⁷ Kiev avait depuis 1853 sa statue monumentale de Vladimir, mais Kiev, n'est plus en Fédération de Russie, Il fallait récupérer Validimr, qui d'ailleurs à Kiev s'appelle Voloiynir-

plus tard. » D'ailleurs Latynina évoque à sa façon la mortalité des civilisations : elle a un faible pour le temple d'Artémis à Éphèse qui fut incendié, et dont les pierres servirent à édifier le tombeau de saint Jean. « On n'aimerait pas que notre civilisation soit déjà à la même étape que l'empire romain d'alors... » Autrement dit l'incendie du 15 avril a permis à cette Schadenfreude de sortir en plein jour. Et cette Schadenfreude, en Russie d'aujourd'hui, et ailleurs, se nourrit de l'idée que l'Occident, la France en particulier, est submergé par l'islam. Houellebecq est un best-seller en Russie.

Le 11 septembre avait, lui aussi, suscité de la Schadenfreude. Nous étions, ma femme et moi, dans la cathédrale de Santiago au Brésil quand une touriste américaine s'est effondrée en regardant son iPhone. Au petit troquet où nous sommes allés pour voir l'écran de télé, et où l'attaque contre les tours passait en boucle comme partout dans le monde, le public était nargueur et visiblement assez heureux. Relisons *les Démons* de Dostoïevski : « La vue d'un grand feu dans la nuit produit une sorte de commotion nerveuse, réveille les instincts de destruction qui, hélas, dorment en toute âme. Je doute qu'il soit possible de contempler un incendie sans y montrer un certain plaisir », déclare Stéphane Trophimovitch en quittant le quartier qui a brûlé. Le soir du 15 avril et toute la journée qui suivit le « spectacle », le monde entier a-t-il connu quelque chose de similaire à ce que décrit Dostoïevski, ou un frisson semblable à celui des habitants d'Éphèse quand ils virent s'écrouler le temple d'Artémis, une des sept merveilles du monde. Éphèse qui devint chrétienne, et qui aujourd'hui n'est plus qu'un site touristique ?

Heureusement Paris n'est pas Éphèse ; autour de la « ruine », Paris est encore debout. Et nous pouvons, en attendant de retourner à Notre-Dame (mais quand ?), rêver au deuxième pilier de Claudel, et relire Charles Péguy. La façade est encore là, bien que nous n'y ayons plus accès. Car il faut décontaminer le parvis du plomb qui y a coulé ce soir-là, comme le soir du roman où Quasimodo alluma entre les deux tours un immense feu et déversa par les gargouilles le plomb fondu sur les truands qui attaquaient sa cathédrale. L'idée titanesque qui a fait s'élever l'incroyable livre de pierre était déjà presque morte, nous dit Hugo. Le livre de pierre cédait au livre de papier. Aujourd'hui le livre numérique nous offre, bien sûr, la visite virtuelle d'un lieu qui pour l'instant n'est plus visitable. Mais saurons-nous encore y lire ce que le « soleil couché » de la pensée gothique nous voulait dire ?

